

УДК 159.92

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.30-35>К. Кравченко, канд. псих. наук,
kravchenkoea250388@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-8140-1759,

Л. Гребенюк, канд. пед. наук

lesya.hrebeniuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-4090-8980,

Л. Беліченко, ад'юнкт штатний наук.-організац. від-ня Військового інституту

ludaua28@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-3918-3831

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ НЕГАТИВНИЙ ФАКТОР?

Наведено результати емпіричних досліджень щодо вивчення проблеми прояву агресії у військовослужбовців-учасників бойових дій. Визначено, чи є агресивна поведінка військовослужбовців негативним фактором, чи існує потреба обов'язкового психокорекційного втручання, або навпаки, є тією особливістю, яка сприяє ефективному виконанню завдань за призначенням під час ведення бойових дій. Вивчення проблематики агресії військовослужбовців досліджено всебічно, а саме: як до риси особистості, як до однієї з реакцій бойового стресу та одного з проявів девіантної поведінки. Проведено пошук точок дотику між проявами агресивної поведінки та ефективністю виконання бойових завдань. Зазначено, що на етапі обробки емпіричних даних, виявилось, що всі військовослужбовці, які брали участь у дослідженні, проходять службу в ЗСУ лише з 2017 р., тобто вони не застали запеклих боїв 2014–2016 років, що вплинуло на отримані результати. Також розглянуто рівень бойового стресу військовослужбовців, які брали участь у бойових діях після 2016 р., який, безумовно, менший, ніж рівень бойового стресу військовослужбовців-учасників бойових дій до 2016 р., тобто агресивна поведінка (як реакція бойового стресу) має менший прояв.

Ключові слова: агресивність, військовослужбовці, учасники бойових дій, ЗСУ, операція Об'єднаних сил.

Постановка проблеми. Однією з характерних особливостей соціальної взаємодії людей у сучасному суспільстві є підвищена агресивність. Це пов'язано з впливом цілою рядом факторів, що ускладнюють життєдіяльність і є джерелом роздратування, психічної напруги. З огляду на події останніх років, які відбуваються на сході України, актуальними будуть будь-які дослідження агресивних проявів особистості в різноманітних галузях діяльності людини. Особливу практичну значимість мають дослідження агресивних проявів в умовах військової діяльності.

Необхідність дослідження агресивності військовослужбовців полягає в тому, що гармонійно розвинута особистість передбачає присутність у ній певної частки агресивності, що й робить її адаптивною і корисною (напр., для виконання поставлених бойових завдань), у протилежному випадку відбувається втрата індивідуальності, суб'єкт стає пасивним, конформним, що не сприяє формуванню необхідної фізичної та морально-психологічної стійкості у військовослужбовців для виконання завдань за призначенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі агресії військовослужбовців останнім часом почали приділяти багато уваги. Це спостерігається у збільшенні кількості наукових досліджень, що спрямовані на вивчення цього актуального питання [1–4 та ін.]. Для всебічного опрацювання цього питання пропонуємо розпочати з аналізу праць цивільних провідних науковців, а потім перейти до більш детального вивчення, ознайомившись з роботами фахівців військової галузі та інших силових структур сектору безпеки та оборони, які брали участь в операції Об'єднаних сил.

Аналізуючи наукову літературу, можна зазначити науковців, які приділяли увагу проблемі агресії та неодноразово розкривали її у своїй праці. Найвідомішими із них є: А. Басс, А. Дарки, А. Ассингер, Р. Берон, Д. Ричардсон, Е. Фромм, Л. Берковіць, Д. Саймон, Т. Лірі, К. Ізард, М. Зільман, К. Юнг, З. Фрейд, К. Лоренц, Х. Кауфма, Д. Доллард, С. Фишбах, А. Бандура, Д. Кемпбелл, М. Шериф, Л. Семенюк, Л. Славиної, І. Фурманова, В. Ковальова та інші.

Представники психоаналітичного підходу (Р. Ардрі, З. Фрейд, Н. Лоренц та ін.) стверджують, що агресія – це інстинктивне вроджене явище, яке в тій чи іншій формі постійно супроводжує людину, оскільки це закладено в її генетиці та конституції. У подальших своїх роботах щодо агресії З. Фрейд також зазначав: "Агресивна енергія виробляється в індивіда безперервно і згодом шукає свого виходу. Якщо з моменту останнього відкритого прояву агресії пройшло багато часу, подразника взагалі не потрібно, вибух агресії відбувається спонтанно" [5]. Схожої думки і представник етологічного підходу К. Лоренц [6], який стверджує, що, чим більший рівень агресивної енергії притаманний людині, тим меншої сили необхідний стимул для того, щоб її виплеснути назовні.

Р. Берон, Д. Ричардсон, спираючись на погляди А. Басса та А. Дарки, визначають агресію як будь-яку поведінку, що містить загрозу або завдає шкоди іншим. Разом з тим, під агресивністю автори розуміють властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в області міжособистісних стосунків [7]. Також автори зазначають, що агресивна поведінка може супроводжуватися очевидним емоційним збудженням, а може відбуватися і без нього (тобто йдеться про приховані форми агресії). Розрізняють два основних типи агресії: інструментальну (як засіб здобуття ресурсів, збиток не є самоціллю) і ворожу (як заподіяння страждань жертві) [7]. Таким чином, якщо поєднати ці два типи, то агресію ще можна розглядати як засіб для отримання бажаного, шляхом залякування або негативного впливу на інших. Саме цьому аспекту агресивності приділяла увагу В. Зубова, вивчаючи природу агресивності особистості [8, с. 27–32]. Спираючись на роботу авторки, можна виділити такі важливі тези: 1) спостерігаючи за агресивною поведінкою іншої особи, людина також стає схильною до неї; 2) якщо особистість постійно використовує агресивність, отримуючи водночас власну вигоду у справах, з часом її агресивні вміння покращуються і вона почувається більш впевнено; 3) прояву агресивності може сприяти навколишнє оточення.

Л. Берковиць підкреслював важливість існування на-міру скрити чи образити іншу людину при кваліфікуванні будь-яких дій як агресивних [9]. Д. Зільман у своїй теорії перенесення агресивного збудження [10, с. 223] навпаки, обмежує вживання терміну "агресія", тобто акцентує на наявності спроби нанесення іншим тілесних чи фізичних ушкоджень. Також він зазначив, що агресивність обумовлена збудженням, тобто відбувається подраження нервової системи. Тобто, якщо у людини виникають агресивні прояви, відповідно, це проявляється в соматичних реакціях (збільшення артеріального тиску, потовиділення, збільшення частоти пульсу, почервоніння шкіри тощо), а також постійне перебування людини в агресивній стані може призвести до вичерпання її психологічних ресурсів, а як наслідок, виснаження.

Дж. Доллард (представник ситуативного підходу) розглядає агресивність як реакцію на неможливість досягнути чи реалізувати свою ідею, тобто за наявності фрустрації. Принцип цієї теорії полягає в тому, що між фрустрацією та агресією існує сильний взаємозв'язок. Спочатку виникає фрустрація як стан перешкоди, а вже потім з'являються агресивні дії, і навпаки [11, с. 110-111].

В. Тимошенко вважає, що агресивність залежить від емоційності людини, її особистісних якостей, зовнішніх обставин, впевненості в собі, оскільки особа може вважати себе головною, що їй все дозволено. Але агресія може виявлятися в натовпі, особливо у стані паніки. Натовп, не маючи єдиної мети, легше реагує на емоції, не піддається контролю, оскільки він поєднаний між собою єдиним емоційним станом. Людина, яка перебуває в натовпі, втрачає свою індивідуальність, перестає бути собою, де знижується критика та її розумові вміння [12, с. 14-18].

Г. Аммон у своїх працях розглядає конструктивну та деструктивну агресивність. Конструктивна агресивність передбачає відкритий вияв агресії у соціально прийнятій формі, а деструктивна характеризується проявом агресії, яка має соціально негативний результат. Також автор виділяє дефіцитарну агресивність, яка пов'язана з недостатністю відповідних навичок, унаслідок чого вона виявляється у людей з формами психосоматичної патології. Вона характеризується неможливістю втамування гніву, люті і тривоги, подавляти агресію, унаслідок чого відбувається виснаження імунітету людини, що призводить до соматичних захворювань, тому важливо враховувати прояви агресивної поведінки [13, с. 7-93].

Як зазначено в енциклопедії практичної психології "Психополіс", агресія представляє собою емоційно забарвлений жорсткий цілеспрямований напад; бажання і готовність завдати шкоди, вдарити, знищити [14]. Агресивна поведінка є свого роду захисним механізмом, однією з форм реагування на різні несприятливі у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації, що викликають стрес, фрустрацію та інші негативні психо-емоційні стани. Однак агресія зовсім не обов'язково є формою реагування, нерідко це усвідомлений вибір людини [15, с. 409]. Е. Фромм стверджує, що агресія виконує не лише руйнівну, а й адаптивну функцію, тобто доброякісну, тому що сприяє підтримці життя й є реакцією на загрозу вітальним потребам [16, с. 12-15].

Таким чином, бачимо, що існує безліч теорій виникнення агресії, її природи і чинників, що впливають на її прояви. Їх можна розглядати як конкуруючі чи навіть протилежні, але як рекомендує Ю. Качанова: "...Розглядати їх як доповнюючі одна одну, адже вони вивчають різні аспекти агресії як складної форми соціальної поведінки" [17]. Також не існує єдиного погляду на те,

чи має агресивність у собі лише негативний зміст, принаймні для її носія.

Розглянемо наукові напрацювання військових фахівців щодо визначеної проблематики. Слід зазначити, що у більшості випадків агресивність військовослужбовців розглядається в контексті: міжособистісної взаємодії у підрозділі, при чому у більшості випадків під час повсякденної діяльності [18-21 тощо]; як складова деяких проявів девіантної поведінки [22, с. 225-230; 23; 24, с. 138-140; 25 тощо]; як реакція бойового стресу та інших негативних наслідків участі у бойових діях [26; 27; 28, с. 128-140; 29 тощо]; властивості особистості військовослужбовців [30, с. 146-152; 31, с. 253-270; 32; 33 тощо]. На жаль, можемо констатувати дуже обмежену кількість досліджень, у яких предметом вивчення є саме агресивність військовослужбовців.

На особливу увагу заслуговують результати досліджень таких науковців, як О. Пустовий, який зазначає, що військовослужбовці підрозділів забезпечення мають найнижчі показники за формами агресії (фізичної агресії, непрямой агресії, роздратування, негативізму, вербальної агресії та індексу агресивності); військовослужбовці, які безпосередньо виконують бойові завдання мають найнижчі показники образи, підозрливості та індексу ворожості, але мають найвищий показник негативізму; військовослужбовці, що займаються плануванням і управлінням підрозділу виявили середні показники, окрім почуття провини, яке має найвищий показник серед всіх; військовослужбовці, які належать до оперативного командування підрозділами, показали найвищі форми агресії в 6 із 8 показників, за показником негативізму поступились своїм підлеглим, а за почуттям провини своїм керівникам, які займаються управлінням підрозділу [2, с. 163-172]. Ю. Підлісний визначив фактори, які сприяють агресивності військовослужбовців: соціально-економічні умови; моральна атмосфера; умови мікросередовища (родичі, друзі); характер і система виховання, наявність значних стереотипів агресивних дій; вікові та індивідуально-психологічні особливості військовослужбовця (основний фактор прояву агресивності); ослаблене здоров'я, психічні розлади, травми; вплив нікотину, алкоголю, наркотичних речовин [3, с. 397-406]. Н. Гриб стверджує, що агресія може відігравати як негативну, так і позитивну роль для військовослужбовця. Серед негативних впливів агресії автор виділяє: створення підґрунтя, що підвищує конфліктність військовослужбовців, нездатність до соціальної кооперації; дезадаптацію військовослужбовців; у тривалих травмуючих ситуаціях може перешкоджати конструктивному виходу з них; забезпечує реалізацію мотиву бажання "завдати шкоди, поранення", здійснення навмисного та цілеспрямованого заподіяння шкоди; сприяє реалізації потреби в певному емоційному вираженні; лежить в основі складних психічних захворювань; забезпечує здійснення помсти, самоствердження, примусу, впливу на іншого військовослужбовця, підвищення самооцінки. Також автором були визначені позитивні впливи агресії: забезпечення адаптації військовослужбовців, досягнення різноманітних зовнішніх вигодах; здійснює певний регулюючий вплив, зосереджуючи процеси пізнання на предметному змісті, що має емоційне забарвлення; у критичній (фруструючій) ситуації може виконувати захисну функцію, функцію роз'яснення ситуації; здійснює оборонну функцію, захищаючи військовослужбовця від саморуйнування та від агресивних актів інших, захищаючи власні інтереси; здійснює зняття емоційного напруження, відіграє роль деякої форми катарсису, знижуючи рівень спонукання до подальшої агресії; забез-

печує компенсацію іншої агресії згідно з нормою відплати і помсти, у результаті чого соціальні відносини, виведені з рівноваги, приходять в норму; забезпечує вирішення конкретних завдань, соціально схвалюваних; здійснює експресивну функцію, забезпечуючи невербальну комунікацію; сприяє усуненню і знищенню перешкод, необхідна у творчій діяльності; в обмеженому діапазоні створює підґрунтя для самостійності військовослужбовця, можливість зайняти активну життєву позицію [4, с. 38–41].

На нашу думку, агресивність іноді потрібна там, де людину "випробовують на міцність", і вона зобов'язана продемонструвати розумну твердість, а іноді й адекватно відповісти. Саме це обумовлює особливості бойової діяльності підрозділів ЗСУ. Але постає питання в управлінні власними агресивними проявами військовослужбовців-учасників бойових дій. Саме для надання обґрунтованої відповіді на це питання й акцентуємо увагу на поглибленому всебічному вивченні зазначеної проблематики.

Мета статті. Визначити, чи необхідна агресія у військовослужбовців-учасників бойових дій, чи є негативним фактором.

Виклад основного матеріалу дослідження. Представимо результати дослідження агресивної поведінки військовослужбовців деяких підрозділів ЗС України, яке було проведено в період з 2019 до 2020 років. Під час дослідження було опитано 173 військовослужбовців, які щойно прибули з району ведення бойових дій. Слід зазначити, що дослідження було досить об'ємним, але у цій публікації спробуємо виокремити ті характеристики, які дають змогу дослідити саме агресивність учасників бойових дій. Також зауважимо, що більшість військовослужбовців, які брали участь у дослідженні, перебувають на військовій службі в ЗСУ з 2017 року, тобто вони не застали активних бойових дій 2014–2016 років.

Основним психологічним інструментарієм, використаний для збору інформації, став перелік таких психодіагностичних методик: визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко); опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків (І. Котенев); багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність 200" (А. Маклаков, С. Чермянін); визначення типу особистості та можливих особистісних розладів (Дж. Олдхем, Л. Морріс); опитувальник "Індекс життєвого стилю" (Г. Келерман, Р. Плутчик, Х.Р. Конте) [34].

Коротко дамо характеристику особливостям проведення дослідження. Усі військовослужбовці були поділені на дві частини за принципом виокремлення еталонної групи (1 група – еталонна, 2 група – інші військовослужбовці, що брали участь у дослідженні). Метою виділення еталонної групи є визначення певних осіб, серед загальної кількості досліджуваних, показники психологічних характеристик яких будуть визначатися як найкращі, які обумовлюють ефективне ведення бойових дій. Виділення еталонної групи відбувалося шляхом опитування безпосередніх командирів підрозділів. Опитування складається лише з одного питання: "Кого зі своїх підлеглих Ви можете охарактеризувати як військовослужбовця, який ефективно виконував задачі в районі ведення бойових дій". Тут дуже важливо зазначити саме виконання бойових задач, а не будь-які інші характеристики, наприклад: гарна дисципліна, хороші стосунки з колективом тощо. Таким чином, порівнюючи різноманітні показники, які так чи інакше пов'язані з проявами агресивності у двох групах, зможемо відповісти на питання, агресія у військовослужбовців – це необхідність чи негативний фактор? Розглянемо результати, отримані за методикою визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко), які наведено в табл. 1.

Таблиця 1. Результати за методикою визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко)

Показники	Група 1 (еталонна група)		Група 2		Критерій Стьюдента
	$\bar{X}_1 \pm \delta_1$	$\bar{X}_2 \pm \delta_2$	$\bar{X}_2 \pm \delta_2$	$\bar{X}_2 \pm \delta_2$	
Індекс агресії	19,71	8,36	19,47	7,26	-0,014
Спонтанність агресії	1,29	1,60	1,60	2,06	-0,762
Нездатність гальмувати агресію	2,00	0,58	1,51	1,07	3,051
Невміння перемикаєти агресію на діяльність	4,00	0,82	3,20	1,01	3,832
Анонімна агресія	1,71	1,11	1,91	1,22	-0,696
Провокування агресії в оточуючих	2,14	1,95	1,80	1,34	0,726
Схильність до відображеної агресії	3,43	1,40	2,80	1,42	1,804
Аутоагресія	2,00	1,41	2,05	1,38	-0,155
Ритуалізація агресії	0,57	1,13	0,95	1,25	-1,310
Задоволення від агресії	1,43	1,72	1,67	1,31	-0,584
Розплата за агресію	1,14	1,21	1,98	1,55	-2,688

Примітка. Відсутність або дуже низький рівень агресії (від 0 до 8 балів); невисокий рівень агресії (9–20 балів); середній рівень агресії (21–30 балів); підвищений рівень агресії (від 31 до 40 балів); дуже високий рівень агресії (41 і більше балів) пов'язаний з отриманням задоволення від агресії, перейняті агресії натовпу, провокування агресії в оточуючих. Максимальне значення показників за шкалами – 5. Чим вищий показник за шкалами, тим більший прояв агресії.

Агресивність у спілкуванні (комунікативна агресія) тлумачиться як ворожість, як якість або риса особистості, спрямована на створення неприємностей іншим людям. Агресивна комунікативна поведінка – це специфічна форма діяльності людини, що характеризується демонстрацією переваги в силі або застосуванні засобів комунікативного впливу щодо інших людей, яким суб'єкт намагається дошкулити [35, с. 34]. Отже, за допомогою зазначеної методики можемо визначити, чи проявляють військовослужбовці агресивні реакції один до одного та до свого найближчого оточення.

Як видно з табл. 1, загальний індекс агресії в обох групах має невисокий рівень та не має достовірних відмінностей. Тобто можемо сказати, що всім військовослужбовцям майже не властиво проявляти агресивні реакції під час взаємодії з іншими (можливо за виключенням деяких конкретних випадків). Отримані результати нам дають можливість розглянути інші, досить цікаві аспекти. Найбільший свій прояв в обох групах мають показники "невміння перемикаєти агресію на діяльність (або на інші неживі об'єкти)" та "схильність до відображеної агресії", що мають достовірні відмінності між двома групами.

Якщо не брати до уваги причину виникнення агресивних реакцій у військовослужбовців, а це можуть бути як сімейні негаразди, так і систематичне порушення ворогом режиму тиші (станом на час проведення дослідження), на нашу думку, саме невміння перемикаєти агресію на діяльність є головною причиною конфліктних ситуацій у підрозділах. Можна припустити, що навіть при розробці психологічного тренінгу, який дасть можливість навчити військовослужбовців перенаправляти агресію на ворога, – це не дасть необхідного ефекту, оскільки при встановленому режимі тиші надати відсіч ворогу неможливо, а в такому випадку буде зростати тільки рівень фрустрації. Під час можливості використання військовослужбовцями всієї міці озброєння ЗС України запропонований варіант був би доцільний. Другий показник, а саме, схильність до відображеної агресії, свідчить про те, що військовослужбовці першої – еталонної групи більш схильні до прояву агресії у відповідь на різноманітні провокації (можна припустити, що не лише у процесі спілкування).

Також спостерігаємо, ще два показники, які мають свій середній прояв, але мають достовірні відмінності: "Розплата за агресію" (більше притаманна другій групі) та "нездатність гальмувати агресію". Перший показник свідчить про те, що військовослужбовці першої – еталонної групи менше переймаються за прояв своєї нестриманості та агресивності, ніж представники другої групи, що на нашу думку, дає їм можливість більше концентрувати увагу на бойовому завданні. Нездатність гальмувати агресію свідчить про те (спираючись на числове значення), що військовослужбовцям першої – еталонної групи іноді необхідно докласти зусиль щодо контролю власних агресивних реакцій, але все ж таки це відбувається на незначному рівні. Проте слід зазначити, що такі реакції можливі за наявності реального зовнішнього подразника.

Таким чином, підводячи підсумки щодо результатів, отриманих за методикою визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко), доходимо висновку, що військовослужбовцям, які найкраще себе проявили під час ведення бойових дій, не властивий прояв агресивності в процесі взаємодії з іншими (за винятком деяких конкретних випадків), вони схильні відповідати агресією на різноманітні провокації (не лише в процесі спілкування). Серед інших, менш привабливих характе-

ристич, є деякі труднощі щодо контролю власних агресивних проявів та відсутність переживань з цього приводу. Якщо б ми розглядали характеристики цивільних осіб, то при отриманні даних результатів можна було б говорити про їхні негативні аспекти. Але враховуючи, що йдеться про військовослужбовців-учасників бойових дій ще незакінченої війни, то такі показники досить припустимі, а можна навіть сказати, бажані. Можна порекомендувати навчити військовослужбовців, якщо навіть не перенесенню агресії на ворога, то хоча б прийомам зниження агресивних проявів (за необхідності) для покращення їхнього власного самопочуття.

Розглянемо прояви агресивності військовослужбовців, які були отримані за іншими методиками. До психологічного портрету військовослужбовців-учасників бойових дій, який був визначений за *методикою визначення типу особистості та можливих особистісних розладів* (Дж. Олдхем, Л. Морріс), входить показник агресивності, який має свій достатній прояв та не має достовірних відмінностей між двома групами. Тобто агресивність як риса особистості притаманна більшості військовослужбовців, які беруть безпосередню участь у бойових діях. Їх можна охарактеризувати таким чином: люди сильні своєю натурою, відповідальні, вони ніколи не сховуються від ворога, можуть добре працювати у досить складних умовах і в небезпечних ситуаціях, не дозволяючи брати над собою верх хвилюванням і побоюванням, вони фізично сильні і часто з насолодою беруть участь у сутичках з суперником (ворогом).

Результати досліджень за *методикою опитувальник "Індекс життєвого стилю"* (Г. Келермана, Р. Плутчика, Х.Р. Конте) свідчать про прояв таких захисних механізмів у першій – еталонній групі: "Заміщення" (має достовірні відмінності), "регресія", "гіперкомпенсація" (достовірні відмінності відсутні). Результати досліджень за цією методикою цікаві у зв'язку з тим, що механізми захисту беруть участь у формуванні рис характеру (табл. 2). Згідно з табл. 2 можемо побачити, що захисний механізм "заміщення" має найбільший свій прояв, формує агресивний тип характеру, який властивий першій – еталонній групі, що є підтвердженням результатів, отриманих за попередньою методикою.

Таблиця 2. Результати за методикою опитувальник "Індекс життєвого стилю" (Г. Келермана, Р. Плутчика, Х.Р. Конте)

Механізми психологічного захисту	Розлади особистості	Риси особистості
Витіснення	Пасивний тип	Боязкий
Заміщення	Агресивний тип	Агресивний
Гіперкомпенсація	Маніакальний тип	Товариський
Компенсація	Депресивний тип	Похмурий
Заперечення	Істероїдний тип	Довірливий
Проекція	Параноїдальний тип	Підозрілий
Раціоналізація	Обсесивно-компульсивний тип	Контролюючий
Регресія	Психопатійний тип	Безконтрольний, неконтрольований

У методиці *багаторівневої особистісної опитувальник "Адаптивність 200"* (А. Маклакова, С. Чермяніна) нас насамперед цікавила шкала "Схильність до девіантних форм поведінки", оскільки в більшості випадків така поведінка супроводжується проявами агресії. За всіма шкалами цієї методики отримано достовірні відмінності між групами. Таким чином, за отриманими результатами можна сказати, що у військовослужбовців першої – еталонної групи відсутні ознаки агресивної поведінки щодо

оточуючих, вони орієнтовані на дотримання соціально ухвалених норм поведінки і раціональну побудову між-персональних взаємостосунків з іншими, не конфліктні. Також прояв агресивності можемо спостерігати як реакцію бойового стресу (за методикою *Опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків* (І. Котенева)), вона не має своїх достовірних відмінностей і в усіх військовослужбовців проявляється на середньому рівні.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки розгляду питання агресивності військовослужбовців-учасників бойових дій, можна зазначити, що:

- агресивність корисна, але в тому випадку, коли вона буде завжди в арсеналі дій людини, яка буде її використовувати лише за певної необхідності;
- військовослужбовці ЗС України мають достатній рівень агресивності (та різних її форм), що сприяє ефективному виконанню завдань за призначенням в умовах ведення бойових дій;
- його прояви не поширюються на співслужбовців та близьких (можливо, за винятком деяких ситуацій);
- у більшості випадків спалахи агресивності військовослужбовці здатні контролювати самостійно;
- агресія проявляється у відповідь на різноманітні провокації;
- з приводу власних проявів агресії військовослужбовці не переймаються, тобто не відчувають провини або сорому за це.

Професійна діяльність військовослужбовця передбачає, що в його діях будуть ознаки агресивної поведінки, адже фахова агресія військовослужбовця – це санкціоновані нормативними актами дії у формі фізичної агресії, які мають на меті фізичне знищення ворога або злам його волі до опору (травма, поранення, летальний випадок), що адекватна кризовій ситуації із застосуванням штатного озброєння, прийомів рукопашного бою тощо. Агресивна поведінка військовослужбовців у бою має спрямовуватись виключно на ворога з метою виконання бойового завдання за будь-яких умов та не допускати можливостей зворотного сплеску при невдачах, пов'язаних з неузгодженими діями підрозділів та окремих військовослужбовців.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому планується розробити психокорекційну програму, яка б давала можливість військовослужбовцям за необхідності активувати агресивні прояви, а потім їх нівелювати, а також, все ж таки, попрацювати над перенесенням агресивності на діяльність, тим більше, що діяльність військовослужбовця, особливо під час ведення бойових дій, цьому сприяє.

Список використаних джерел

1. Гуменюк Л.Й., Синчук І.В. Агресивність військовослужбовців в аспекті психічного здоров'я // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Психологія, 2016. Вип. 2. С. 169–178.
2. Пустовий О.М. Дослідження показників і форм агресії учасників бойових дій на сході України // Психологічний часопис, 2017. № 6 (10). С. 163–172.
3. Васильєва Г.В., Кокошук Г.І. Особливості прояву агресії у військовослужбовців залежно від статусного рангу // Психологічний часопис, 2012. № 20. С. 3–13.
4. Гриб Н. Профілактика деструктивної агресивності у військовослужбовців // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Соціальна робота, 2018. № 2(4). С. 38–41.
5. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции. Москва : Наука, 1990.
6. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). Москва : Прогресс, 1994.
7. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт Петербург : Питер, 2001.
8. Зубова Л.В. О природе агрессивности личности // Вест. Оренбург. гос. ун-та. Серия: Гуманитарные науки, 2004. № 5. С. 27–32.
9. Берковець Л. Агресія: причини, наслідки, контроль. 2007. URL: http://psychologis.com.ua/leonard_berkovic_agressiya_dvoe_zn_prichinyz_pt_posledstviya_i_kontrol.htm. (дата звернення: 12.04.2022)
10. Zillmann D. Dramaturgy for Emotions from Fictional Narration. In J. Bryant & P. Vorderer (Eds.). Psychology of entertainment. Routledge, 2006
11. Латіна Ю.В. Теорія агресивності в соціології // Наук. пр. Чорномор. держ. ун-ту імені Петра Могили. Соціологія, 2008. Т. 103, № 110. С. 110–111.
12. Тимошенко В.І. Соціальні детермінанти агресії // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки, 2012. № 56. С. 14–18.
13. Аммон Г. Психосоматическая терапия. Санкт Петербург : Речь, 2000. С. 7–93.
14. Козлов М. Энциклопедия практической психологии. Агресія і агресивність. URL: https://psychologis.com.ua/agressiya_i_agressivnost.htm. (дата звернення: 10.04.2022)

15. Еникеев М.И. Юридическая психология : учебник для вузов. Москва : Норма, Инфра-М, 1996. С. 409.

16. Агрессия – одна из форм защиты "Я". Интервью Е. Клещенко с С.Н. Ениколоповым // Химия и жизнь, 2006. № 10. С. 12–15.

17. Качанова Ю.В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів // Наук. пр. Соціологія, 2011. Вип. 144. Т. 156. С. 29–32.

18. Конфліктологія : навч. посіб. / А.І. Берлач, В.В. Кондрюкова, В.О. Криволапчук, О.Г. Поліщук. Вид. 2-ге, доповн. Одеса : ОДУВС, 2010.

19. Анашкин О., Лебедев О. Конфлікти у військових колективах // Орієнтир, 2004. № 6.

20. Гулінін В.М. Управління соціальними процесами в конфліктних ситуаціях у військових колективах : магістер. роб. Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2020.

21. Ключкова О.А. Психологічні особливості конфліктних форм поведінки військовослужбовців. 2014 URL:<http://eprints.zu.edu.ua/24902/1/%D0%9A%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0ice%20Word.pdf>. (дата звернення: 10.04.2022)

22. Худавердова А.О. Специфічні чинники девіантної поведінки військовослужбовців // Вісн. Львів. ун-ту. Психологічні науки, 2021. № 11. С. 225–230.

23. Лахтарина Ю.С. Психологічна підтримка військовослужбовців з посттравматичним стресовим розладом. 2020. С. 15–17. URL:https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/9952/1/%D0%9B%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%AE_%D0%A1_%D0%A1%D0%9E%28%D0%BB%D0%BE%D0%B3%296.pdf. (дата звернення: 02.05.2022)

24. Швец Д.В., Худавердова А.О. Характеристика причин девіантної поведінки військовослужбовців. Особистість, суспільство, закон. Харків, 2021. С. 138–140.

25. Мозговий В.І. Вивчення особистості військовослужбовців, схильних до делінквентної поведінки, у контексті порушення їхнього статусу та родинних зв'язків // Теорія і практика сучасної психології, 2018. № 4. С. 23–28.

26. Попелюшко Р.П. Психологічні наслідки військово-травматичного стресу для учасників бойових дій // Зб. наук. пр. Нац. акад. Держ. прикордонної служби України. Педагогічні та психологічні науки, 2015. № 2. С. 159–171.

27. Кравченко К.О., Ширококов Ю.М., Тимченко О.В. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників АТО : монографія. Харків : НУЦЗУ, ФОП Мезіна В.В., 2017.

28. Ляц О., Яцюк М. Деструктивний вплив бойового стресу на емоційну сферу особистості військового // Психологічні перспективи, 2021. Вип. 37. С. 128–140.

29. Курченко Є., Мороз Р., Цуканова Т. Подолання бойового стресу та його психологічних наслідків. 2015 URL:http://www.medsanbat.info/download/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83_2015_A6.pdf. (дата звернення: 10.04.2022)

30. Кравченко К.О., Бура Ю.С. Визначення типу особистості військовослужбовців підрозділів Десантно-штурмових військ, які приймають безпосередню участь в операції Об'єднаних сил // Фаховий журн. "Габітус", 2020. Вип. 17. С. 146–152.

31. Кравченко К.О. Індивідуально-психологічні особливості в системі соціально-психологічних детермінант виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції // Проблеми сучасної психології. Зб. наук. пр., 2016. № 34. С. 253–270.

32. Наумов В.Л. Індивідуально-психологічні особливості військовослужбовців з розладами адаптації, посттравматичним стресовим розладом та постстресовими розладами особистості // Вісн. морської медицини, 2018. С. 38–44.

33. Осьодло В.І. Вплив індивідуально-психологічних властивостей особистості на подолання стресових ситуацій // Психологічний журн., 2019, № 3.

34. Методичні рекомендації "З вивчення психічних станів, процесів та властивостей військовослужбовців із застосуванням програмного забезпечення PSY-D" : Військова публікація ТКП 1-00(160)03.01 / К.О. Кравченко, Н.М. Мась, Д.Б. Наседкін та ін. Затверджена ТВО начальника Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗСУ від 16.03.2021.

35. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. С. 34.

References

1. Humeniuk L., Synchuk I. (2016) Aggression of servicemen through the aspect of psychological health. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. (Psychology)*. №2, p. 169-178. [in Ukrainian]
2. Pustovyi O. (2017) The research of indicators and forms of aggression of combat action participants on the east of Ukraine. *Psychological journal*. №6 (10), p. 163-172. [In Ukrainian]
3. Vasylieva H., Kokoshchuk H. (2012) Peculiarities aggression manifestation among servicemen depending on the status rank. *Psychological perspectives*. №20, p. 3-13. [in Ukrainian]

4. Hryb N. (2018) Prevention of destructive aggressiveness of military personnel. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Social work*. №2 (4), p. 38-41. [in Ukrainian]
5. Freud S. (1989) Introduction to Psychoanalysis: lectures. Moscow: Nauka. [in Russian]
6. Lorents K. (1994) Aggression (so called evil). Moscow: Prohress. [in Russian]
7. Beron R., Richardson D. (2001) Aggression. Saint Petersburg: Piter. [in Russian]
8. Zubova L. (2004) About nature of individual's aggressiveness. *Bulletin of Orenburg State University. Humanities*. №5, p. 27-32. [in Russian]
9. Berkovits L. (2007) Aggression: reasons, consequences, control. http://psychologis.com.ua/leonard_berkovic_agressiya_dvoe_zn_prichinyz_pt_posledstviya_i_kontrol.htm. [in Ukrainian]
10. Zillmann, D. (2006) Dramaturgy for Emotions from Fictional Narration. In J. Bryant & P. Vorderer (Eds.) *Psychology of entertainment*. Routledge. [in English]
11. Latina Yu. (2008) The theory of aggressiveness in sociology. *Academic papers of Chornomorsk state University named after Petro Mohyla. Sociology*. Vol. 103, № 110, p. 110-111. [in Ukrainian]
12. Tymoshenko V. (2012) Social determinants of aggression. *Legal and political sciences: collection of scientific papers. The State and Law*. № 56, p. 14-18. [in Ukrainian]
13. Ammon H. (2000) Psychosomatic therapy. Saint Petersburg: Rech. P. 7-93. [in Russian]
14. Kozlov M. Encyclopedia of practical psychology. Aggression and aggressiveness. https://psychologis.com.ua/agressiya_i_agressivnost.htm. [in Ukrainian]
15. Yenikieiev M. (1996) Legal psychology: a textbook for universities. Moscow: Norma, Infra-V. p.409. [in Russian]
16. Aggression – one of the forms from "I" protection. Interview of Kleschenko Ye. with Yenikolopov S. (2006) *Chemistry and life*. № 10, p. 12-15. [in Russian]
17. Kachanova Yu. (2011) Aggressiveness: analysis of theoretical approaches. *Academic papers. Sociology*. № 144, Vol. 156, p. 29-32. [in Ukrainian]
18. Berlach A., Kondriukova V., Kryvolapchuk V., Polishchuk O. (2010) Conflictology. Ed. 2, add. Odesa: ODUVS. [in Ukrainian]
19. Anashkin O., Lebediev O. (2004) Conflicts in military groups. *Orientyr*. № 6. [in Ukrainian]
20. Hulynin V. (2020) Management of social processes in conflict situations in military groups: master's thesis. Sumy. [in Ukrainian]
21. Klochkova O. (2014) Psychological features of conflict forms of behavior of military personnel. <http://eprints.zu.edu.ua/24902/1/%D0%9A%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%ice%20Word.pdf>. [in Ukrainian]
22. Hudaverdova A. (2021) Specific factors of deviant behavior of military personnel. *Bulletin of Lviv University. Psychological sciences*. № 11, p. 225-230. [in Ukrainian]
23. Lahtarina Yu. (2020) Psychological support of servicemen with post-traumatic stress disorder. P. 15-17. https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/9952/1/%D0%9B%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%AE_%D0%A1_%D0%A1%D0%9E%28%D0%BB%D0%BE%D0%B3%296.pdf. [in Ukrainian]
24. Shvets D., Hudaverdova A. (2021) Characterization of the causes of deviant behavior of military personnel. *Personality, society, law*. Kharkiv. P. 138-140. [in Ukrainian]
25. Mozhovyi V. (2018) Study of personality of military personnel prone to delinquent forms of behavior in the context of violation of their gender role status and family ties. *Theory and practice of modern psychology*. № 4, p. 23-28. [in Ukrainian]
26. Popeliushko R. (2015) Psychological consequences of military traumatic stress for participants of combat actions. *Collection of scientific papers of the State Border Guard Academy of Ukraine. Pedagogy and psychological sciences*. №2, p. 159-171. [in Ukrainian]
27. Kravchenko K., Shyrobokov Yu., Tymchenko O. (2017) Social and psychological determinants of the occurrence of combat stress of servicemen – participants of the anti-terrorist operation. Kharkiv. [in Ukrainian]
28. Liashch O., Yatsiuk M. (2021) Destructive impact of combat stress on the emotional sphere of the military personality. *Psychological perspectives*. № 37, p. 128-140. [in Ukrainian]
29. Kurchenko Ye., Moroz R., Tsykanova T. (2015) Overcoming combat stress and its psychological consequences. http://www.medsanbat.info/download/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83_2015_A6.pdf. [in Ukrainian]
30. Kravchenko K., Bura Yu. (2020) Determining the type of personality military personnel from units of Air Assault Forces who directly participated in the Joint Forces Operation. *Professional Journal "Habitus"*. № 17, p. 146-152. [in Ukrainian]
31. Kravchenko K. (2016) Individual and psychological features in the system of social and psychological determinants of the occurrence of combat stress of servicemen – participants of anti-terrorist operation. *Problems of modern psychology. Collection of scientific papers*. № 34, p. 253-270. [in Ukrainian]
32. Naumov V. (2018) Individual and psychological characteristics of servicemen with adjustment disorders, post-traumatic stress disorder and post-traumatic personality disorders. *Bulletin of maritime medicine*. P. 38-44 [in Ukrainian]
33. Osiodlo V. (2019) The influence of individual psychological personality traits on overcoming stressful situations. *Psychological journal*. №3. [in Ukrainian]
34. Kravchenko K., Mas N., Nasiedkin D., Sokolina O., Skriabin O. (2021) Military publication TKP 1-00 (160) 03.01. Methodical recommendations "On the study of mental states, processes and properties of servicemen using the software PSY-D". Approved by the acting Chief of the Main Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine from March 16, 2021. [in Ukrainian]
35. Fetiskin N., Kozlov V., Manuilov H. (2002) Social and psychological diagnosis of personality and small groups development. Moscow. P. 34. [in Russian]

Надійшла до редколегії 22.07.22

K. Kravchenko, PhD in Psychology Sci.
 kravchenkoea250388@gmail.com
 ORCID ID 0000-0002-8140-1759,
 L. Hrebenuk, PhD in Pedagogy Sci.
 lesya.hrebenuk@gmail.com
 ORCID ID 0000-0003-4090-8980,
 L. Belichenko, Adjunct, Scientific and Organizational
 Department of the Military Institute
 ludaua28@ukr.net
 ORCID ID 0000-0002-3918-3831
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PECULIARITIES OF AGGRESSION MANIFESTATION AMONG SERVICEMEN-PARTICIPANTS OF COMBAT ACTIONS: NECESSITY OR NEGATIVE FACTOR?

The results of empirical research on the study of the problem of aggression manifestation among servicemen-participants of combat actions are presented in the article. The main goal of the research was to determine whether the aggressive behavior of servicemen is a negative factor and requires obligatory psychological correction or, on the contrary, is a feature that contributes to effective assigned task performance on the battlefield. The comprehensive approach was applied to study the problem of military servicemen's aggression, namely: as a personality trait, as one of the reactions to combat stress and one of the deviant behavior manifestations. On the other hand, the link between aggressive behavior and combat tasks performance effectiveness was described. It should be noted that during the research, namely, at the stage of empirical data processing, it turned out that all involved servicemen have been serving in the Armed Forces of Ukraine only since 2017, and that means, they did not see the fierce battles of 2014-2016. And we considered this fact as a crucial one, that influence the results greatly. One more significant factor, that must be regarded, is the level of combat stress of servicemen who participated in hostilities after 2016. Obviously, it is lower than the level of combat stress of servicemen who participated in hostilities before 2016, and as a result, aggressive behavior (as a reaction to combat stress) also has a smaller manifestation.

Keywords: aggressiveness, servicemen, participants of combat actions, Armed Forces of Ukraine, Joint Forces Operation.